

I. A kutatás célja

Jóllehet, Kálvin és az egyházatyák kapcsolatát számos kiváló kutató vizsgálta, és szinte feltérképezhetetlen a megjelent szakkönyvek, illetve tanulmányok száma, részben a Kálvin által idézett óegyházi művek nagy száma miatt, részint pedig új kutatási módszerek alkalmazása és az újabban alkalmazott interdiszciplináris megközelítés miatt, a Kálvin és az egyházatyák közötti kapcsolat vizsgálata továbbra is ígéretes kutatási terület marad.

Dolgozatunk célja nem az, hogy teljesen pártatlanul mutassa be Kálvin életét és munkásságát, vagy akár Kálvin és a hányatott sorsú, mégis hihetetlen nagy hatású karizmatikus pátriárka, Khrüszosztomosz teológiai kapcsolatát. Ez ugyanis egyrészt történetírási okok miatt lehetetlen, hiszen teljesen objektív történetírás – hacsak nem maradunk a puszta tényfelsorolásnál – nincs, másfelől pedig messze meghaladná egy doktori dolgozat kereteit. Dolgozatunkban csupán az *Institutio* 1559-es kiadásának a szabad akaratról szóló fejezeteiben fellelhető Khrüszosztomosz-idézetekkel foglalkozunk, és igyekszünk kideríteni – amennyire lehet, tárgyilagosan –, milyen teológiai szempontokat, vagy akár érdekeket akart érvényesíteni Kálvin, amikor ezekben a fejezetekben megfogalmazta az antiókhiai teológiai iskola emlőin nevelkedett pátriárka szabad akarattal kapcsolatos tanításáról alkotott véleményét.

Kutatásunk fő kérdése, amelyre megpróbálunk választ keresni, így hangzik: milyen tényezők befolyásolták, alakították Kálvin Khrüszosztomosz tanításához való viszonyulását, miközben megfogalmazta saját véleményét a szabad akaratról? Kérdésfelvetésünket többek között azzal indokoljuk, hogy az emberről alkotott felfogás a teológiai tudományművelés egyik megkerülhetetlen kérdése. A szabad akarat kérdése azonban nem csak a teológiai tudományok különböző területeinek aktuális kérdése, hanem érintheti például az etikai, (vallás)pszichológiai, pedagógiai tudományágazatok különböző vonásait is. Ezért, amikor azt próbáljuk kideríteni, milyen tényezők befolyásolták Kálvin Khrüszosztomoszhoz való viszonyulását a szabad akarat kérdésében, mindezt azzal a reménnyel tesszük, hogy kutatásunk eredményeivel mind a (magyar református) teológiaművelést, mind pedig az emberrel foglalkozó tudományágazatokat gazdagítani fogjuk.

Kutatásunk során többször is láthattuk, hogy Augustinus kivételével mennyire kevésbé ismert Kálvin és az egyes óegyházi szerzők viszonya. Az eddig megjelent szakmunkák – kevés kivételtől eltekintve (például Zillenbiller, Irena Backus, Tony Lane és Lange van Ravenswaay munkái) – általános ismertetést nyújtanak Kálvin és az egyházatyák teológiai kapcsolatáról. Annak érdekében, hogy árnyaltabb és ugyanakkor pontosabb képet kaphassunk e fontos és napjaink teológiaművelése számára is sok hasznos hozadékkal rendelkező teológiai kapcsolatrendszeréről, szükségesnek tartjuk, hogy a jövőben mind nemzetközi használatú idegen nyelven, mind pedig magyarul részletes monográfiák jelenjenek meg Kálvin és egy-egy egyházatyá teológiai kapcsolatáról. Amennyiben e dolgozat elolvasása után valaki árnyaltabban látja Kálvin és Khrüszosztomosz teológiai kapcsolatát, vagy éppen ösztönzést érez hasonló témájú kutatás végzésére, dolgozatunk részben elérte célját.

II. A feldolgozás módszere és a disszertáció gondolatmenete

Dolgozatunk első és második fejezetében a Kálvintól az egyházatyáig, illetve Khrüszosztomoszig vezető utat próbáljuk meg felvázolni. Kutatásunk első lépéseként megpróbáljuk feltérképezni, hol és milyen körülmények között ismerked(het)ett meg Kálvin az egyházatyák írásaival. Ezért az első fejezet címe: *Ismerkedés az egyházatyák írásaival*. Ehelyütt számba vesszük, hogy tanulmányainak illetve munkásságának egyes állomásain milyen források alapján ismerkedett meg az óegyházi irodalommal. Világosan kell látnunk, hogy sok esetben adatok hiánya miatt csupán feltételezésekre támaszkodhatunk. Kutatásunk e fejezetének összegzéseképpen elmondhatjuk, hogy Kálvin egész életében szorgalmasan tanulmányozta az egyházatyák írásait, és ily módon folyamatosan bővülő, hatalmas ismeretanyagra tett szert. Bár ezt az ismeretanyagot valószínűleg soha nem adta ki nyomtatott formában, önálló *Florilegium Patristicum*ként, nyomtatásban megjelent munkáiból egyértelműen kiderül, hogy kamatoztatta, és a reformáció ügyének előmozdítására felhasználta ezt a hosszú évek munkája rendjén megszerzett ismeretet.

A második fejezetben először feltérképezzük az *Institutió*ban található óegyházi idézeteket és hivatkozásokat, majd pedig áttekintjük a Khrüszosztomoszra vonatkozó idézeteket és hivatkozásokat. Ehelyütt igyekszünk megjegyezni, hogy világosan meg kell különböztetnünk a *patrisztikus hivatkozás* és a *patrisztikus idézet* fogalmakat. Hivatkozáson azt értjük, hogy Kálvin hányszor említi egy-egy egyházatya nevét, míg idézeten azt, hogy hány beazonosítható vagy éppen beazonosíthatatlan forrásból származó gondolattal találkozunk az *Institutió*ban. Ily módon egy-egy hivatkozásban akár több idézet is lehet (amint erre van is jó néhány példa), vagy éppen egy sem. Khrüszosztomosz esetében a 38 hivatkozás közül egy pusztán irodalomtörténeti utalás a hamisítványokra, míg a maradék 37 hivatkozásban 45 idézettel van dolgunk. A különböző statisztikákból kiderül, hogy Konstantinápoly nagy hatású püspöke mind az *Institutió*ban, mind pedig Kálvin teljes munkásságában a leggyakrabban idézett görög egyházatya, illetve a harmadik leggyakrabban idézett egyházatya. Azt is pontosan tudjuk, hogy Kálvin az 1536-os párizsi Opera Omnia kiadást használta, amelyet minden valószínűség szerint strasbourgi tartózkodása idején vásárolt meg. Ha egy gyors pillantást vetünk az *Institutio* tartalomjegyzékére, rögtön megállapíthatjuk, hogy milyen teológiai kérdések kapcsán hivatkozott Kálvin Khrüszosztomoszra: szentháromság, a szabad akarat kérdése, az „erkölcsi törvény”, azaz a Tízparancsolat magyarázata, a bűnbánat és bűnbocsánat kérdésköre, megigazulás és érdemek, Isten örök kiválasztása, a pápaság kialakulása előtti egyházkormányzás, egyházfegyelem, fogadalmak, sákramentumok. Ugyanakkor fontosnak tartottuk Kálvin vallomására hivatkozni, ti. hogy nem megcsonkítva, hanem szó szerint idézi Khrüszosztomosz gondolatait. Azonban látnunk kell, hogy a „szóról-szóra” idézés mást jelentett Kálvin számára, mint amit a 21. századi olvasó számára jelent. Nem arról van szó ugyanis, hogy Kálvin egy-egy hosszabb szakaszt idéz betűről-betűre, hanem időnként stílusbeli változtatásokat hajt végre, vagy éppen „ollózva idéz”, és kihagy számára feleslegesnek tűnő részeket. Így tehát, a „szóról-szóra” kifejezés minden valószínűség szerint azt jelenti, hogy Kálvin – saját belátása szerint – nem változtatta meg Khrüszosztomosz eredeti gondolatait.

* * * * *

Dolgozatunk harmadik fejezetében a szabad akarattól Khrüszosztomoszig, illetve Kálvinig terjedő „útszakaszcól” bemutatunk néhány, témánk szempontjából fontosabb pillanatképet. E pillanatképek abba az örökségbe nyújtanak betekintést, amely alapvetően meghatározta Khrüszosztomosz és Kálvin szabad akaratról alkotott felfogásának alakulását. Először a bibliai tanítást foglaljuk össze, majd a klasszikus görög filozófiában kísérik figyelemmel az emberi akarat szabadságról alkotott felfogás fejlődését, a kezdetektől a keresztyénség megjelenéséig. Ezt követően a legkorábbi ókeresztyén írók tanítását vizsgáljuk meg, az apostoli atyáktól Órigenészig. Ez azért fontos, mert az ókori görög filozófia és a legkorábbi keresztyén irodalom mind Khrüszosztomosznak, mind pedig Kálvinnak közös öröksége volt. Mivel Augustinus teológiája, illetve az Augustinus és a pelagiánusok közötti teológiai csatározás nagy mértékben meghatározta Kálvin felfogásának alakulását, szükségesnek tartottuk, hogy ismertessük az ógyházi dogmatörténet ezen szakaszát is. A fejezet következő nagyobb egységében a jelentősebb reformátorok szabad akaratról alkotott felfogását ismertetjük. Kálvin szellemi elődei és munkatársai közül megemlítjük Luther és Erasmus vitáját, Melancton, Zwingli és Bullinger tanítását. Ezt követően, mint az elemezni kívánt idézetek kontextusát, Kálvin szabad akaratról alkotott felfogását ismertetjük az *Institutio* 1559-es kiadása alapján. Végül pedig röviden összefoglaljuk azokat a dogmatörténeti tanulságokat, amelyeket részint témánk szempontjából, részint pedig általános teológiai tudományművelési szempontokból fontosnak tartottunk.

A szabad akaratról szóló felfogás eszme- és teológiatörténeti áttekintése során világossá vált: annak ellenére, hogy a filozófiai és teológiai köztudat inkább csak néhány jelentősnek vélt „vitára” hivatkozik, kijelenthetjük, a szabad akarat kérdése folyamatosan foglalkoztatta a filozófusokat és a teológusokat. Nem állíthatjuk, hogy a kérdés csak Augustinus és Pelagius, vagy Luther és Erasmus idejében vált aktuálissá; akkor csupán hangsúlyváltozások miatt vált intenzívebbé a vele való foglalkozás. A szabad akarat kérdése tehát örökzöld filozófiai és teológiai téma – koronként más-más hangsúllyal: az ógyházban inkább a természetét kutatták, miután azonban a középkori teológia összekapcsolta az érdemteológiával, a reformátorok emiatt harcoltak ellene, vagy legalábbis igyekeztek korlátok közé szorítani.

Továbbá arra is fény derült, mi mindentől függött egy-egy teológus gondolatainak továbbélése, recepciója. Egy alapos dogmatörténeti vizsgálat során

egyértelművé válik az is, hogy az „eretnekgyártás” folyamata sok esetben is nem annyira teológiai, mint inkább egyházpolitikai tényezőktől függött. Ezért fontos nagyon világosan látnunk: mielőtt egy-egy dogmatörténeti vita kapcsán állást foglalnánk, és bárkit is eretneknek neveznénk, saját történelmi, kulturális, kegyességi hagyományai és nem utolsósorban személyes élettapasztalata alapján kell megpróbálnunk megérteni.

* * * * *

Miután áttekintettük azt az utat, amely egyrészt Kálvintól az egyházatyáig, illetve Khrüszosztomoszig, másfelől pedig a szabad akarattól Khrüszosztomoszig, illetve Kálvinig vezet, a negyedik fejezetben bemutatjuk a szabad akaratról szóló Khrüszosztomosz-idézetek tartalmi, szerzőségi és kontextuális elemzését. Először statisztikai adatokat közlünk az Institutio szabad akarattól szóló fejezeteiben fellelhető Khrüszosztomosz-idézetekről, illetve hivatkozásokról, majd pedig az idézetek elsődleges kontextusának megismerése érdekében röviden bemutatjuk azokat a Khrüszosztomosznak tulajdonítható homíliákat, amelyekből Kálvin az idézett gondolatokat merítette. Ezt követően rátérünk az idézetek és hivatkozások elemzésére. Munkánk során megkülönböztetjük a hitelesnek tekinthető Khrüszosztomosz-homíliákat, illetve azokat, amelyeket a kutatás mai álláspontja szerint ma már bizonyítottan nem tulajdoníthatunk Konstantinápoly pátriárkájának. Ez után az elemzés után megfogalmazzuk Kálvin Khrüszosztomosz teológiai örökségének „felhasználási módjára” vonatkozó következtetéseinket.

Az idézetek és hivatkozások elemzése során fontos alapelv volt, hogy a helyes következtetések érdekében ne csupán azt vizsgáljuk meg, hogyan idézi Kálvin Khrüszosztomosz tanítását, hanem azt az elsődleges kontextust is, amelyben az éppen vizsgált gondolat megtalálható. Az elemzés során kiderült, hogy bizonyos tényezők következtében Kálvin nem mindig értelmezte helyesen Khrüszosztomosz tanítását. Az egyik tényező kétségtelenül az volt, hogy Kálvin nem görögül, hanem latin fordításban olvasta Khrüszosztomosz műveit. Elemzésünk során egyértelművé vált, hogy a fordítás olykor ferdítés, és jelentős különbségek vannak a Kálvin által használt latin fordítás, és az eredeti szöveghez minden valószínűség szerint jóval közelebb álló Migne által is közölt görög szöveg között. Azt is megfigyelhettük, hogy Kálvin kontextusból kiragadva értelmezte Khrüszosztomosz tanítását, és olyan

tantételeket tulajdonított Konstantinápoly pátriárkájának, amelyeket az nem, vagy legalábbis nem úgy tanított. Az is megtörtént azonban, hogy Kálvin – minden valószínűség szerint tudatosan – nem vett tudomást egy-egy homília szerzőségi kérdéseiről, és ezzel hozzájárult egy, a valóságtól eltérő Khrüszosztomosz-kép továbbéléséhez. Mindezek ellenére azonban elmondhatjuk, hogy Kálvin kortársainál alaposabban ismerte Khrüszosztomosz írásait, és a reá hivatkozva jelentős mértékben gazdagította a reformáció teológiáját.

* * * * *

Dolgozatunk utolsó fejezetében megpróbáljuk megfogalmazni, mit jelent Kálvin és Khrüszosztomosz teológiai „párbeszéde” a szabad akaratról a 21. századi magyar református teológiaművelés számára. Célunk elérése érdekében először a teljesség igénye nélkül dogmatörténeti pillanatképekben áttekintjük azon teológusok szabad akaratról alkotott felfogását, akik munkásságuk révén meghatározták napjaink teológiaművelését. Itt elsősorban Karl Barth, Emil Brunner, Török István, Tavaszy Sándor, Paul Tillich, Wolfhart Pannenberg és Eberhard Busch munkásságára gondolunk. Ezt követően az említett szerzők felfogásának ismertetése rendjén kialakult összképből kiindulva megkíséreljük megfogalmazni, mivel is gazdagíthatja napjaink teológiaművelését két időben és térben egyaránt egymástól távol élt, eltérő teológiai, szociális, kulturális közegben alkotó, ám nagy hatású teológus „világának” találkozása.

Úgy érezzük, kutatásunk következtetései elsősorban a teológiai tudományművelés „elméletére” vonatkoznak: hogyan beszéljünk a ma emberének a szabad akarat kérdésköréről. Nagyon világosan kell látnunk, hogy a teológiai tudományművelés során „világok” találkoznak, érintkeznek egymással. Itt nem csupán Kálvin és Khrüszosztomosz teológiai rendszerére, „világára” kell gondolnunk, hanem arra is, ahogyan kettejük olykor egymástól nagyon különböző világa találkozik a mi világunkkal. Továbbá az emberi, a történelem egyes korszakaiba elhelyezhető világok találkozásán túl számolnunk kell az immanens világ és a transzcendens felfele végtelenül nyitott világának találkozásával is. Tartalmi szempontból látnunk kell, hogy amit Khrüszosztomosz és Kálvin hangsúlyoztak (t.i. az ember felelőssége illetve az Isten kegyelmi kiválasztásának elsőbbsége), tulajdonképpen az érem két oldala, és napjaink teológiaművelésének

mindkét aspektust egyaránt hangsúlyoznia kell. Az sem elhanyagolandó, hogy semmiképpen nem szabad zárt rendszerré tennünk az „érem” egyik vagy másik oldalát, az ugyanis megszünteti részint a transzcendens és az immanens világ, részint pedig az immanens világban létrejött „kisebb világok”, azaz teológiai megközelítések közötti párbeszéd lehetőségét. Napjaink teológiájának tehát úgy kell beszélnie a szabad akaratról, hogy a kérdésfelvetésnek mind az isteni, mind pedig az emberi vonatkozásait hangsúlyozva megtalálhassa azt a nagyon finom egyensúlyt, amelyet megőrizve hitelesen és a Szentíráshoz hűségesen tudja tolmácsolni a szentírásbeli választ az immanens világban, ám mégis a transzcendens és az immanens világ határán élő embernek. Ehhez azonban mindenekelőtt nagyfokú nyitottság szükséges, viszont elengedhetetlen mind a „letűnt világok”, mind pedig saját világunk teológiai, szociális, kulturális kontextusának alapos ismerete.

III. A kutatás eredményei

Jelen disszertáció olyan témát dolgoz fel, amely eddigelé nagyrészt feldolgozatlan volt. Tanulmányokban történt ugyan utalás a téma egyes vetületeire, monografikus szinten azonban még nem tárták fel Kálvin és Khrüszosztomosz teológiai kapcsolatát. Dolgozatunk a szabad akarat kérdéskörére korlátozódik, a többi téma feldolgozása (szentháromságtan, az „erkölcsi törvény”, azaz a Tízparancsolat magyarázata, a bűnbánat és bűnbocsánat kérdésköre, megigazulás és érdemek, Isten örök kiválasztása, a pápaság kialakulása előtti egyházkormányzás, egyházfegyelem, fogadalmak, sákramentumok) további kutatások tárgya lesz. Kutatásunk eredményeit a következő pontokban foglalhatjuk össze:

1. A kutatási módszert illetően elmondhatjuk, hogy egyes vonatkozásai új elemekkel gazdagíthatják a magyar és a nemzetközi Kálvin-kutatásokat. Egyrészt tartalmi szinten összehasonlítjuk azt a kontextust, amelybe Kálvin beleilleszti az óegyházi idézeteket, azzal a kontextussal, amelyben egy-egy idézett gondolat eredetileg elhangzott. Másrészt a szövegelemzés szintjén összehasonlítjuk ugyanis az *Institutió*ban található idézetek szövegét a Kálvin által használt kiadás szövegével, illetve az eredeti szöveghez közelebb állónak tartott görög szöveggel.

Ez által nem csak arra derül fény, ha Kálvin megfelelő kontextusban idézte-e Khrüszosztomosz gondolatait, hanem rávilágít egyes esetleges tényezőkre, amelyek miatt Kálvin félreértelmez(het)te Khrüszosztomosz szabad akaratról alkotott felfogását. E módszernek köszönhetően derült fény arra, hogy Kálvin gyakran kontextusból kiragadva, mintegy szentenciaként idézte azt, amit Khrüszosztomosz egy-egy perikópa kapcsán, egy-egy nagyon konkrét gyülekezeti helyzetben mondott el. Továbbá azt is megfigyelhettük, hogy esetenként a Kálvin rendelkezésére álló pontatlan latin fordítás volt a félreértelmezések oka.

2. Igaz ugyan, hogy Baán István megállapítása szerint Khrüszosztomosznak meg kellett elégednie Kálvin műveiben „az epizodista szerepével”, az áttanulmányozott statisztikák fényében mégis azt mondhatjuk, hogy a „harmadik leggyakrabban idézett egyházatyaként” eléggé jelentős helyet foglalt el Kálvin „patrisztikus arzenáljában”. Ezt igazolandó hivatkoztunk a jelenlegi „vezető” Kálvin-kutatók ezzel kapcsolatos állítására, mely szerint dogmatikai kérdésekben inkább Augustinus volt a mérvadó patrisztikus tekintély Kálvin számára, míg exegetikai kérdésekben főleg Khrüszosztomosz véleményére támaszkodott. Továbbá: az által, hogy Kálvin egy korabeli *opera omnia* kiadás (nevezetesen az 1536-os párizsi Chevallon-kiadás) alapján hivatkozott Khrüszosztomosz gondolataira, olykor majdnem szó szerint, olykor pedig csak töredékesen idézve azokat, kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy Khrüszosztomosz munkássága „aktívabban” bekerüljön a (16. századi) teológiai köztudatba – még akkor is, ha bizonyos korhoz kötött tényezők miatt részben hamis a Khrüszosztomoszról alkotott kép.

3. Az által, hogy dolgozatunkban egyidejűleg törekszünk Kálvin tudósi erényeinek és tévedéseinek bemutatására, egy árnyaltabb Kálvin-kép kerül az olvasó elé. Az által, hogy időnként rávilágítunk bizonyos tévedéseire, egyáltalán nem szándékunk megcsorbítani Kálvin jó hírnevét, vagy kicsinyíteni szellemi nagyságát. Inkább az volt a szándékunk, hogy a maga összetettségében mutassuk be Kálvin tudósi magatartását, amely véleményünk szerint jóval közelebb áll a valósághoz, mint erényeinek, vagy hibáinak egyoldalú túlhangsúlyozása. Továbbá világosan kell látnunk, hogy miközben magyarázatot keresünk Kálvin egy-egy döntésére, a közvetlen indoklás és egyértelmű bizonyítékok hiányában, sok esetben csak feltételezésekre támaszkodhattunk. Azonban igyekeztünk a leglogikusabb és legvalószínűbbnek tűnő feltételezést megfogalmazni. Ezek tudományos igazolása

vagy éppen cáfolata a dolgozatunkban alkalmazott módszertől eltérő jellegű kutatást igényel.

4. Az alkalmazott kutatási módszerek köszönhetően új megvilágításban láthatjuk Kálvin és Khrüszosztomosz teológiai kapcsolatát a szabad akarat kérdésében. Elsősorban – már az idézetek kiválogatása során – az lett nyilvánvalóvá, hogy a szabad akarat kérdésében Kálvin és Khrüszosztomosz között teljes a nézetkülönbség. Ám az idézetek elemzése során láthattuk, hogy többről van szó, mint egyszerű teológiai nézetkülönbségről. Miközben megpróbáltuk feltárni Kálvin Khrüszosztomosz teológiai munkásságához való viszonyát, igyekeztünk kiemelni annak korhoz kötött vonásait, valamint hiányosságait, ám ugyanakkor – odafigyelve az érzékelt tévedésekre – hangsúlyoztuk Kálvin lelki nagyságát és teológiaművelés-történeti jelentőségét. Az tehát, hogy Kálvin kora tudományművelési szokásainak megfelelően a kontextusból kiragadva (és akár új kontextusba helyezve) idézi Khrüszosztomosz gondolatait, nem csökkenti Kálvin munkásságának értékét. A 21. század tudományos eredményeit ismerve azonban, mindenképpen újra kell értékelni a kettejük közti teológiai kapcsolatot: hangsúlyoznunk kell, hogy Kálvin nem Khrüszosztomosz teljes érvrendszerét felhasználva próbált alátámasztani vagy megcáfolni egy-egy állítást, hanem az egyházatyák műveiben egyszerűen szemléltető példákat keresett az általa bizonyítani vagy cáfolni kívánt tételhez.

5. Az eszme- és teológiatörténeti összefoglaló tanulságaként elmondhatjuk, hogy bár volt néhány jelentős vita róla, a szabad akarat kérdése folyamatosan foglalkoztatta a filozófusokat és a teológusokat. Azt is láthattuk, hogy egy-egy gondolkodó utóélete nem csak filozófiai és teológiai képzettségétől vagy retorikai adottságaitól függött, hanem jelentős szerepe volt az egyházpolitikai tényezőknek is. Ezért, mielőtt állást foglalnánk egy-egy dogmatörténeti vita kapcsán, és bárkit is eretneknek neveznénk, saját történelmi, kulturális, kegyességi hagyományai és nem utolsósorban személyes élettapasztalata alapján kell megpróbálnunk megérteni. Ezért, annak érdekében, hogy helyes következtetéseket vonhassunk le egy egyházatya vagy éppen Kálvin tanítását illetően, mindenképpen meg kell vizsgálni azt a kontextust is, amelyben az éppen vizsgált gondolat elhangzott.

Láthattuk, hogy mivel keleten más kontextusban merült fel a szabad akarat kérdése, mint nyugaton, illetve mivel a használt fogalmak (szabad akarat, eredendő bűn, Isten és ember kapcsolata, az „ἐφ’ ἡμῶν” = ami rajtunk áll, tőlünk függ

kifejezés, stb.) mást jelentettek a keleti és mást a nyugati teológusok számára, szinte természetszerűnek tűnik, hogy az egymással vitatkozó-csatározó felek nem értették meg egymás felfogását. Az is megfigyelhető, hogy minél inkább igyekeztek saját álláspontjukat kifejteni, annál inkább távolabb kerültek egymástól. Erre a megjegyzésre azért van szükség, hogy világosan lássuk: ami az Augustinus tanítására épülő nyugati hagyományban a korabeli római-katolikus teológia *via moderna* neopelagiánus irányzatának köszönhetően égető sürgős kérdéssé vált, a Khrüszosztomosz korabeli keleti egyháztestekben még egyáltalán nem, vagy nem ugyanazzal a hangsúllyal merült fel. Következésképpen, a 21. század tudományművelési gyakorlata fényében nem tekinthetjük a legszerencsésebb választásnak, hogy a szabad akarat kérdésében Kálvin Khrüszosztomosz gondolataival illusztrálta a cáfolni kívánt állításokat.

6. Láthattuk, hogy a 12 Khrüszosztomosznak tulajdonított gondolat közül, amelyekre Kálvin a szabad akarat kapcsán hivatkozik, igazából csak tíz vonatkozik igazán Khrüszosztomoszra. Kettő olyan Khrüszosztomosznak tulajdonított műből származik, amelynek hitelességét már Kálvin korában is megkérdőjelezték – Kálvin azonban mégis Khrüszosztomosznak tulajdonítja. A tíz hitelesnek tekinthető idézet/hivatkozás közül csupán egyetlen esetben nyilatkozik pozitívan Konstantinápoly pátriárkájáról (bár ez az egy idézet, az alázatosság dicséretéről csak közvetett módon kapcsolható a témához), kilenc esetben pedig elmarasztalja Khrüszosztomosznak a szabad akarat kérdésében kialakult álláspontját. Az, hogy Kálvin és Khrüszosztomosz eltérő módon beszéltek a szabad akaratról, elsősorban eltérő célkitűzésükkel magyarázható. Az *Institutio* megírásának szándékát ismerve elmondhatjuk, hogy Kálvin a hitükért üldözött keresztyének kezébe kívánt rendszerbe szedett ismertetőt adni az evangéliumi hit fontosabb elemeiről. Ez, az eleinte nagyon tömör összefoglalás bővült az első kiadást követő 23 évben négy könyvből álló „opus magnum”-má. Khrüszosztomoszt ezzel szemben – meggyőződésünk szerint – inkább gyülekezetépítési szempontok vezérelték. Ezért tartottuk fontosnak az idézetek elemzése előtt vázlatosan ismertetni Khrüszosztomosz antiókhiai gyülekezetének „jellemrajzát”. Megismerve Khrüszosztomosz gyülekezetét, érthetővé válik, miért tartotta szükségesnek a fiatal igehirdető az emberi felelősség és az isteni akarattal való közreműködés hangsúlyozását.

Ennek megfelelően Khrüszosztomosz egyfelől sosem beszélt elszigetelt témaként a szabad akaratól – nincs is ilyen című műve, mint például Augustinusnak, vagy a pelagiánusok ellen író teológusoknak –, másfelől pedig mindössze annyit hangsúlyozott, hogy az embernek felelősségteljesen válaszolnia kell Isten megszólítására, a megfelelő válaszadás pedig az ember akaratán áll vagy bukik, és ezzel a hozzáállással mindent meg kell tennie, ami rajta áll. Kálvin azonban nem a Khrüszosztomosz korabeli bűnök és eretnekségek ellen harcolt, hanem saját korának égető kérdéseivel foglalkozott. Rég letűnt eretnekségekre szinte kizárólag csak akkor hivatkozott, amikor azok újraéledésének veszélyét érezte. Az egyházatyák írásaira, tanítására pedig gyakran hivatkozott akár pozitív, akár negatív példaként. Érvelésének alapja azonban nem az egyházi hagyományban, hanem a Szentírás tanításában gyökerezett. Ennek megfelelően Kálvin viszonyulását az egyes egyházatyákhoz elsősorban nem személyi, vagy a műveikkel kapcsolatos szerzőségi vagy „szövegkritikai” kérdések határozták meg, hanem az, hogy az adott gondolat mennyire híven tolmácsolja a Szentírás tanítását, és ennek megfelelően hogyan illeszkedik bele Kálvin teológiai rendszerébe.

Bár az Institutióból úgy tűnik, hogy Khrüszosztomosz túlértékelt az emberi akarat képességeit, az elsődleges források elolvasása és elemzése után rádöbbenünk: ezt azért nem lehet egyértelműen kijelenteni. Úgy tűnik, Kálvin Khrüszosztomossal szembeni kritikája nem csak meglehetősen éles, hanem nagyon is egyoldalú. Az elemzés során kiderült ugyanis, hogy Kálvin félreértette és olykor félremagyarázta Khrüszosztomosznak a szabad akaratról szóló tanítását, így önkéntelenül is hozzájárult a Konstaninápoly egykori pátriárkájáról kialakult kép egyoldalúsításához.

7. A probléma azonban, amely ellen Kálvin hadakozott, valós volt. Biblikus érvelése pedig helyénvaló. Kálvin – a többi reformátorhoz hasonlóan – azzal a középkori felfogással vitatkozott, amelyben a szabad akarat kérdése szervesen összekapcsolódott az úgynevezett érdemteológiával. A 16. század kontextusában helyes döntés volt Augustinust kiemelni az óegyházi hagyományból, és tanítására építve hirdetni: *sola gartia*. Ez által ugyanis meg lehetett tisztítani a teológiai gondolkodást a reárákódott sokféle fölösleges elemtől és vissza lehetett vezetni Isten írott Kijelentéséhez, mint a keresztyén hit egyetlen mércéjéhez. Kálvinnak pedig még jót is tett a vitatkozás a sokféle vélekedéssel szemben: hozzájárult ugyanis ahhoz, hogy letisztuljanak gondolatai, és a lehető legvilágosabban fogalmazhassa

meg a bibliai tanítás üzenetét. Amit vitatott, abban tökéletesen igaza volt, a baj csupán az volt, hogy Kálvin nem mindig kezelte megfelelően a példák (de főként) az ellenpéldák kontextusát – és ennél fogva félreértelmezte egy-egy egyházatya tanítását. Jelen esetben azt láthatjuk, hogy Kálvin az Augustinus és a saját korában aktuális kérdéseket rávetítette Khrüszosztomosz homíliáira, és ennek függvényében ítélte meg Konstantinápoly pátriárkájának tanítását.

8. A kortárs teológiai irodalom figyelembe vételével a gyakorlatban lévónél „alkalmasabb” utat keres a szabad akarat kérdéséről való értekezés számára. Dolgozatunkban hangsúlyoztuk, hogy napjaink teológiaművelésének meg kell találnia azt a nagyon finom egyensúlyt, amelyet megőrizve hitelesen és a Szentíráshoz hűségesen tudja tolmácsolni a szentírásbeli választ az immanens világban, ám mégis a transzcendens és az immanens világ határán élő embernek. Az isteni vagy az emberi oldal túlhangsúlyozása, vagy a két oldal közötti feszültség kidomborítása helyett azt hangsúlyozza, hogy a két oldal építő módon kiegészíti egymást.

9. Talán úgy tűnik, hogy Kálvin és Khrüszosztomosz szabad akaratról szóló eszmecseréje egyoldalú (azaz kimerül annyiban, hogy Kálvin meglehetősen élesen bírálta Khrüszosztomosz szabad akaratról alkotott felfogását), és az eltérő kontextus meg részcélok miatt igazi „párbeszéd” helyett inkább „elbeszélnek egymás mellett”. Ehhez természetesen hozzájárul az a tény is, hogy a kettejük világa között eltelt 1100 év miatt Khrüszosztomosznak nem volt lehetősége reagálni Kálvin ellenvetéseire. Reméljük azonban, hogy fentebb sikerült érzékeltetnünk: mai ismereteink birtokában Kálvin és Khrüszosztomosz egymástól nagyon különböző világa annyira közel kerülhet egymáshoz, hogy közöttük építő és a mi világunk teológiaművelését gazdagító párbeszéd alakujon ki. Ehhez azonban mindenképp nagyfokú nyitottság szükséges, viszont elengedhetetlen mind a „letűnt világok”, mind pedig saját világunk teológiai, szociális, kulturális kontextusának alapos ismerete.

IV. Tézisek a nyilvános disputára

1. Jóllehet, Kálvin tanulmányi életútjának vannak állomásai, amelyek kiemelkedő fontosságúak az egyházatyák írásainak megismerése szempontjából (Louis du Tillet otthona, Strasbourg), összességében mégis azt állíthatjuk, hogy Kálvin egész életében folyamatosan bővítette patrisztikus ismereteit, így képes volt teológiai (illetve retorikai) céljainak megfelelően kiválogatni és megszerezni a legmegfelelőbbnek tartott gondolatokat.
2. Módszertani szempontból alapvető fontosságú, hogy a Kálvin és az egyházatyák közötti teológiai kapcsolat elemzésekor odafigyeljünk mind a Kálvin által megalkotott kontextusra, mind pedig arra a kontextusra, amelyben egy-egy idézett gondolat keletkezett.
3. Kálvin és Khrüszosztomosz eltérő vélekedése a szabad akarat kérdéséről több mint egyszerű teológiai nézetkülönbség: a földrajzi és időbeli, illetve gyülekezetszerkezeti különbségeken túl alapvetően döntő fontosságú tényezőként kell kezelnünk Kálvin és Khrüszosztomosz eltérő célkitűzését is. Azaz, amit és ahogyan elmondtak (leírtak) a szabad akaratról döntő módon befolyásolta az, hogy mit akartak elérni homíliáikkal vagy egyéb írásaikkal.
4. Összességében megállapítható, hogy Kálvin több tényező miatt (az eredeti kontextus figyelmen kívül hagyása, néhány esetben a rendelkezésére álló fordítás silány minősége, stb.) félreértelmezte Konstantinápoly pátriárkájának szabad akaratról alkotott felfogását, és (talán akaratlanul is) hozzájárult egy eltorzult Khrüszosztomosz-kép továbbterjedéséhez.
5. Figyelembe véve a XVI. század tudományművelési követelményeit, nem vádolhatjuk Kálvin Khrüszosztomosz „jó hírnevének” szándékos rombolásával: inkább arról van szó, hogy a korabeli skolasztikus tudományművelési szokásoknak megfelelően szemléltető példákat keresett az egyházatyák műveiben az általa bizonyítani vagy cáfolni kívánt tételhez.
6. Annak ellenére, hogy egy-egy adott témában Kálvin elítélte néhány egyházatya álláspontját, az ő lelki nagyságára vall, hogy rosszallása nem az adott egyházatya személyének szólt.

V. Summary of the PhD dissertation

The major goal of this thesis is to analyse John Chrysostom's quotations regarding Man's free will in Calvin's *Institutes of the Christian Religion* (ed. 1559). The reason for our decision to focus on this particular issue arose from the unavoidable perception about Man in the field of Christian theology.

In the first part of our paper we focus on the following question: Where and how could Calvin have got in contact with the writings of the Church fathers. We emphasize his career's most important moments, and try to figure out the context that determined him to read the works of the early Church at a particular moment of his life. We clearly acknowledge that because of a lack of data in most of the cases, we can rely on nothing else but suppositions. In the last lines of this chapter we can conclude for sure that Calvin studied the writings of the Church fathers diligently throughout his life, thus broadening his knowledge incessantly. Although he never published his insights in this literature (there is no Calvin's *Florilegium Patristicum* in print), we can still come to the solid conclusion drawing from his published books, that he constantly benefited from this work, and used it to promote the cause of the Reformation.

In the next step of our research we will try to conjure how Calvin benefited from studying the early Church fathers' writing in his *magnum opus* in particular. Drawing from the different statistics, it is quite clear that Constantinople's admired bishop is the most quoted Greek author not only in the *Institution*, but in Calvin's overall work, and the third most quoted Church father. We also know for sure that Calvin used the *Opera Omnia* (1536 edition), which he probably bought while he was staying in Strasbourg. If we take a glance at the table of contents of Calvin's great work, we can immediately see in which theological issues he relied on Chrysostom's works: The doctrine of the Trinity, the question of free will, the "moral law" (the explanation of the Ten Commandments), repentance and forgiveness of sins, righteousness and merits, God's eternal predestination, church governance before the papacy, church discipline, vows, sacraments. We also clarify at this point relying on Calvin's own statement, that he cited the bishop's words *ad litteram*, without omissions.

In the second major chapter of our paper we try to outline those relevant cornerstones in the history of philosophical and theological thought that may be relevant with respect to our work. The most important of these are: the classical Greek philosophy and the most early Christian writers' opinion on this matter, which constituted the common heritage of Calvin and Chrysostom alike; furthermore, the debate between Augustine and the followers of Pelagius, which made a remarkable influence on the theological thought of the Middle Ages and the early modern period; last but not least the theology of the reformation, with special regard to the debate between Luther and Erasmus, and Calvin's, respectively his contemporaries' opinion on this issue.

After reviewing the role the question concerning the freedom of the will played in the development of philosophical and theological thought, we can reach the following conclusion: despite the fact that common knowledge refers widely only to the above mentioned "debates", we can conclude for sure that the question concerning the freedom of the will preoccupied theologians and philosophers alike all over the ages. We cannot state that the question concerned people only during the time of Augustine and Pelagius or Luther and Erasmus, during those times the eternal question became more important only because of a shift of emphasis. The questions concerning free will is a continuous subject with regard to philosophy and religion, but with a continuously shifting emphasis: during the early church the debate concerned the nature of the question, but after the theological thinkers of the Middle Ages connected the eternal question to one's merits, the reformers fought against it, or at least tried to impose some barriers on it.

Furthermore, we can see how many factors work together when the general public receives or accepts a theologian's thoughts. After a close review it becomes rather clear that the "manufacturing of heresies" in many cases actually depended more on church politics than on theological arguments. This is why we find it very important to note: before reaching a conclusion regarding a question of theological thought, thus calling somebody a heretic, one should analyse and understand the due question in its historical, cultural, devotional tradition and last but not least the theologian's personal experiences.

Up until now in our paper we have walked two roads: firstly we covered backwards in time the road from Calvin to Chrysostom, and after that the debates concerning the freedom of the will from the beginning to Chrysostom and from there

to Calvin. After this we start analysing the quotes of Chrysostom in the *Institution*. Our primary point of view is to analyse not just the idea “borrowed” from Chrysostom, but first of all the context in which the bishop’s ideas appear. Thus we can conclude that Calvin did not interpret the church father’s words correctly every single time, disregarding their contexts. The first issue was that Calvin did not read the texts in their original language (Greek), but in the Latin translation. It is clear that in some parts of the Latin translation there are differences (in translation) when compared to the Greek version published by Migne (which is closer to the original texts in Greek). It is also clear that Calvin did not regard the literal contexts of the quotes, thus attributing such teachings to the Bishop of Constantinople which he never taught, or never taught like Calvin states. It may have happened that Calvin did not take into consideration one or more homilies’ authorship questions, thus contributing to a perpetuation of a false Chrysostom interpretation. Even after taking into consideration these issues we can conclude that Calvin knew Chrysostom’s writings better than any of his contemporaries, and by citing him, he enriched the reformation theology.

The last chapter of our paper is like a “message to the 21st century”. In this chapter we will see how the (indirect) “dialogue” between Calvin and Chrysostom may enrich our modern theological research. To reach this goal we present some of the 20th century’s most renowned theologians’ views on the matter in question. After this, taking into consideration the main issues facing theological thought in the last century, we try to come to a conclusion in our research. These conclusions, in our humble opinion, act only on the “theoretical” side of theology: how we should talk about the question of free will to modern day people.

We have to make it as clear as possible that in the theological research “worlds” not only meet but also collide with each other from time to time. Of course we do not think only about the theological interpretation (“world”) of Calvin and/or Chrysostom, but that the two great theologians “worlds” often intersect with our modern epoch. Also, we have to take into consideration not only the “worlds” in the immanent dimension, but also the intersection of the infinitely open transcendent world. We have to see that both Calvin’s and Chrysostom’s emphases (the duty of Man vs. the grace of God) are not in contradiction, but complement each other, especially in today’s context when we have to talk about both of these issues.

Also, we have to state that the sides of the same “coin” must not be placed in a closed system, because this closes their reliance on the transcendent, creating closed immanent “worlds” which cannot be bridges by “other worlds” (theological points of view), thus becoming barriers of dialogues. We can conclude that in our times this eternal question has to be addressed correspondingly: to emphasize both the role of God and Man in this system, and try to find that thin line between the two, which takes into consideration the Scripture’s role in the immanent world, and at the same time thinks about Man like a creature on the “thin line” between the immanent and transcendent world. But, before everything, this point of view requires a great degree of openness and a thorough knowledge of “extinct worlds” and the theological, social, cultural contexts of our “soon-to-be extinct” world.

VI. Theses for the public dispute

1. It is generally accepted that Calvin's course of life had stations, which were extremely important in learning the theology of the Church Fathers (e.g. the home and the library of Louis du Tillet, Strasbourg). But based on the analysis of the different periods of his life one can assert that he has amplified his patristic knowledge during his whole life and he was able to choose and to use the most relevant thoughts (for his theological and rhetorical aims) from the early Christian theological heritage.
2. Methodological it is important, that analysing the theological relation between Calvin (or other reformers) and the Church Fathers to hark both to the context created by Calvin and to the original context, in which one or the other cited thought was formulated.
3. The difference between the opinion of Calvin and Chrysostom on free will is more than a theological difference of opinions: above the geographical, historical and social differences, one has to see the basic difference between the aim of Calvin and Chrysostom. What they have taught on free will was fully influenced by their theological and pastoral targets.
4. One can generally state that Calvin due to an amount of different factors (e.g. ignoring the original context of his patristic citations, the poor quality of some Latin translations, etc.) misinterpreted Chrysostom's view on free will, contributing in this way to the spreading of a false image of the famous patriarch of Constantinople.
5. According to the scientific requirements of the 16th century one cannot accuse Calvin of the intentional defamation of John Chrysostom. He looked only for illustrations for those statements, which he wanted to prove or to confute.
6. Although Calvin rejected some views of several Church Fathers, it shows his spiritual greatness that his critic was not directed against the person of the particular Church Father (one can see it also in the case of Chrysostom).

VII. A doktori kutatás tárgyköréhez kapcsolódó publikációk jegyzéke

(MTMT azonosító: 10038124)

Megjelenés előtt:

- Aspects of Calvin's Use of Chrysostom-Quotations Concerning the Free Will. In: Huijgen, Arnold (ed.): [...] ¹ (The conference volume of the 11th International Congress on Calvin Research, Zürich, 2014). Vandenhoeck & Ruprecht, 2016. 401-12.

2015

- Kálvin, Khrüszosztomosz, az anomoianusok és Isten természetének felfoghatatlansága. In: Pálfi József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont – Debreceni Református Hittudományi Egyetem / Partium Kiadó, Debrecen/Nagyvárad 2015. 322-334.

2013

- Gnosztikusok és az egyházant vitató óegyházi teológusok az Institutióban. In: *Református Szemle* 106.6 (2013), 649-661.
- Kálvin János: Júdás levele (fordítás). In: Bogárdi Szabó István (szerk.): *A katolikus levelek magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest 2013. 353-369.
- Eretneknek minősített óegyházi teológusok az Institutióban. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 4 (2013), 167-185.

2011

- Az Isten törvényéről szóló tanítás Kálvin teológiájában, a dogmatika és az etika határán. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 2 (2011), 297-325
- Alászállt a poklokra. In: *Református Szemle* 104.1 (2011), 55-73

---

¹ Jelen tézisfüzet összeállításának időpontjáig a szerkesztők (Arnold Huijgen, Herman Selderhuis) még nem hozták nyilvánosságra a kötet címét.

2009

- Kálvin tanítása az ellenség iránti szeretetről. In: *Református Szemle* 102.6 (2009), 659-669

2008

- The Passion of the Lord Jesus Christ in Early Christian Confessions. In: *Református Szemle* 101.6 (2008), 700-708.

2007

- Az Úr Jézus Krisztus szenvedése a korai keresztyén hitvallásokban. In: *Református Szemle* 100.3 (2007), 636-643.
- Küroszi Theodorétosz: Haereticarum fabularum compendium – Simon mágusról (fordítás és bevezetés). In: *Református Szemle* 100.3 (2007), 626-635

2006

- Küroszi Theodorétosz: Haereticarum fabularum compendium – Ariusról és Apollinariszról (fordítás és bevezetés). In: *Református Szemle* 99.5 (2006), 527-535
- Küroszi Theodorétosz: Haereticarum fabularum compendium – Nesztorioszról és Eütükhészről (fordítás és bevezetés). In: *Református Szemle* 99.2 (2006), 187-196

2005

- Küroszi Theodorétosz: Alexandriai Kürillosz Nesztoriosz ellen írott 12 anatómájának cáfolata - II. rész (fordítás és bevezetés). In: *Református Szemle* 98.2 (2005), 187-197
- Küroszi Theodorétosz: Alexandriai Kürillosz Nesztoriosz ellen írott 12 anatómájának cáfolata - I. rész (fordítás és bevezetés). In: *Református Szemle* 98.1 (2005), 70-83

2004

- Küroszi Theodorétosz: Arról, hogy emberré válása után is egy Fiú a mi Urunk Jézus Krisztus (fordítás és bevezetés). In: *Református Szemle* 97.3 (2004), 284-287.